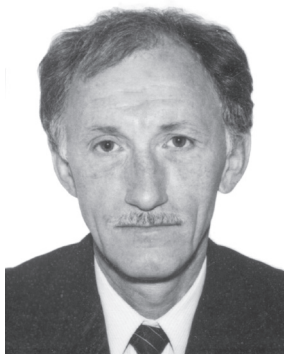

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

Степан Віднянський

Міжнародні зв'язки України в сучасній вітчизняній історіографії: основні напрями, проблеми та перспективи дослідження

(Доповідь на Загальних зборах Відділення історії,
філософії та права НАН України, присвячених
85-річчю НАН України 25 листопада 2003 р.)

Народився у 1951 р. в м. Ужгороді на Закарпатті. Закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету (1973). Понад 30 років працює в Інституті історії України НАН України, де з 1991 р. очолює відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Досліджує широке коло проблем нової та новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, міжнародних відносин та міжнародних зв'язків України у XIX—XX ст., автор близько 200 наукових праць, у тому числі понад 30 індивідуальних та колективних монографій, навчальних посібників з історії. Відповідальний редактор міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки

і техніки України, лауреат премії НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудову української державності (2001).

станнє десятиріччя XX — початок XXI ст., які позначені глибокими геополітичними змінами в світі та глобалізацією цивілізаційного процесу, з одного боку, і виникненням чи відродженням нових європейських держав та становленням нової об'єднаної Європи, з іншого, ще раз підтвердили безперечний факт, що зростання інтересу до історії є характерною рисою переломних етапів у розвитку людства, зокрема роз-

будови незалежних держав і формування нових міжнародних систем та інтеграційних структур співжиття народів. Сьогодні, мабуть, як ніколи раніше, актуальним є питання діалогу між історичним досвідом і пошуком найоптимальніших способів розв'язання глобальних проблем сучасності. Адже ефективна політична дія неможлива без урахування точного історичного знання, яке потрібне, передусім, для майбутніх поколінь.

Щодо незалежної України, то чи не вперше за століття її існування стала можливою свобода історичної думки. Почався якісно новий етап в її розвитку, процес деідеологізації історичної науки, переосмислення минулого України та українського народу в контексті всесвітньої історії. Прийшло розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною історії європейської та світової спільноти. Адже, як відомо, на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали саме зовнішні, міжнародні фактори. Зокрема, розв'язання двох складових «українського питання» — об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності — стало можливим лише в умовах радикальних змін усєї системи міжнародних відносин.

Із здобуттям незалежності перед Україною постали принципово важливі, на наш погляд, питання: усвідомлення навколишнього світу, бачення свого реального місця в ньому, і водночас — подання світові адекватної інформації про себе. І в цьому виняткова роль (щоправда поки що не цілком усвідомлена державою) належить науковцям, передовсім історикам. Складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності Української держави вимагають від істориків усебічного наукового висвітлення витоків, джерел, змісту та проблем встановлення й розвитку міжнародних зв'язків українського народу в минулому. Важливого науково-теоретичного і практичного значення набуває сьогодні з'ясування та повне і об'єктивне висвітлення місця та ролі України і т. зв. українського питання в зовнішньополітичних доктринах та політиці зарубіжних країн і міжнародних відносинах у цілому на різних, особливо переломних, етапах історії.

У зв'язку з цим насамперед треба відзначити, що студії міжнародних взаємин України — одна з важливих ділянок вітчизняної історичної науки — в останні роки почали набирати ґрунтовності й масштабності, позбуватися минулих вад, зумовлених

заідеологізованими схемами і стереотипами, про що свідчать, зокрема, численні праці з цієї проблематики Інституту історії України НАНУ. Особливо активно досліджуються міжнародні зв'язки України у періоди її державності, що є цілком зрозумілим. Так, новітні праці українських учених з історії Київської Русі свідчать про її стабільні міжнародні торговельні й династичні зв'язки, активну участь у складних європейських дипломатичних комбінаціях та війнах. Вони переконливо підтверджують, що в цей історичний період Давньоруська держава була органічною частиною європейської державно-політичної системи і виконувала важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем. «Є всі підстави стверджувати, — підсумовують, наприклад, своє новітнє дослідження з історії Київської Русі відомі українські вчені О. П. Толочко і П. П. Толочко, — що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Цілком справедливою здається сентенція знаменитого київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, знаною в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію»¹. Після занепаду Київської держави, що також був наслідком зовнішніх чинників, певний час досить активні регіональні міжнародні зв'язки здійснювала Галицько-Волинська держава. Її дипломатична практика (військовий тиск, економічний примус, миротворча роль церкви, династичні шлюби, роль народних зібрань (віча) у міжнародних стосунках, обмін посольствами, укладання угод тощо), ґрунтовно досліджена в новій монографії члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра².

Значним є новітній науковий доробок наших істориків у вивченні ролі українського козацтва та Війська Запорозького в міжнародних відносинах, а також зовнішньополітичної діяльності Української держави Богдана Хмельницького. Підготовлені за останні роки колективні праці під керівництвом академіка НАН України В. А. Смолія, оригінальні за змістом монографії С. А. Леп'явка, В. М. Горобця, Т. В. Чухліба та інших істориків³ на значній джерельній базі переконливо доводять,

наприклад, що вже з другої половини XVI ст. українське козацтво поступово ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав, адже фактично козаки контролювали важливий нервовий вузол перетину життєвих інтересів Західної Європи, Близької Порти та Московської держави. А з утворенням внаслідок національно-визвольної війни Української держави завдяки активній зовнішньополітичній діяльності уряду Б. Хмельницького, українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом. У цілому, як наголошують В. А. Смолій та В. С. Степанков, «попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б. Хмельницького, спрямованого на створення незалежної Української держави»⁴. Причому, як засвідчують новітні дослідження, «українська дипломатія 1648—1657 рр. функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі»⁵. А у зв'язку з 350-річчям Переяславського договору вчені інституту зробили спробу по-новому подивитися і на цю доленосу для України подію, переосмислити її значення, показавши, як подальший хід історії перетворив по суті тактичний воєнно-політичний союз 1654 р. із Московським царством на стратегічний, цивілізаційний вибір, наслідком якого стала не лише втрата Україною державності, а й її поділ на Східну і Західну, що й нині накладає відбиток на процеси українського державотворення і формування єдиної української політичної нації.

Наступним важливим напрямом наукових досліджень українських учених в роки незалежності стало вивчення міжнародного становища України у період національно-визвольної революції 1917—1920 рр. Характерною особливістю новітніх праць з цієї проблематики⁶ є введення в науковий обіг великого масиву нових джерел і матеріалів, у тому числі зарубіжного походження, раніше недоступних для наших дослідників. Це дало змогу всебічно висвітлити дипломатію незалежних українських урядів УНР (Центральної Ради), Української держави П. Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР (зокрема їх відносини з країнами Антанти, США, Центральними державами і Тимчасовим та більшовицьким урядами Росії та державними

утвореннями на теренах постімперської Росії), історію і значення підписання Брестської мирної угоди 1918 р. і Варшавського договору 1920 р., розгляд українського питання на Паризькій мирній конференції у 1919—1920 рр. і наслідки рішень паризьких миротворців для українського народу та деякі інші питання міжнародних зв'язків України. Предметом дослідження українських істориків стали і двосторонні міжнародні відносини України цього періоду, зокрема українсько-німецькі, українсько-чехословацькі і з особливою ґрунтовністю — непрості українсько-польські стосунки 1917—1920 років⁷. З'явилися також оригінальні біографічні праці, історичні нариси та довідники про українських дипломатів доби національно-державного відродження⁸, серед яких було чимало справді талановитих, високопрофесійних фахівців, які у надзвичайно складних умовах самовіддано відстоювали українську справу на міжнародній арені. Втім, незважаючи на їхні активні зовнішньополітичні зусилля, їм так і не вдалося заручитися підтримкою українських державницьких інтересів провідних європейських держав, для більшості яких, як свідчать новітні дослідження вітчизняних істориків, українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики: жодна з великих союзних держав тоді навіть не допускала можливості створення незалежної Української держави.

Останнім часом з'явилася низка публікацій вітчизняних істориків про досить активну зовнішньополітичну діяльність Української СРР початку 20-х років, зокрема про її участь у процесах реалізації умов Ризького договору 1921 р., з проблем становлення її міжнародних торговельно-економічних та культурних взаємин, формування західних кордонів України у ХХ ст. в контексті розвитку міжнародних відносин⁹, а також про місце «українського питання» в європейській політиці у міжвоєнний період (наприклад, в діяльності Ліги Націй або про ставлення європейців до голодоморів в Україні тощо) і в дипломатичній історії Другої світової війни¹⁰. Зокрема, нового звучання в історичній науці, об'єктивнішого й глибшого, набули складні проблеми, пов'язані з політикою щодо українського питання окремих держав, до складу яких входили українські землі — Польщі, Чехословаччини і Румунії. Всебічно висвітлене, наприклад, їхнє ставлення як до корінного українського на-

селення Східної Галичини, Закарпаття і Буковини, так і до українських військовополонених, біженців та емігрантів з інших українських земель¹¹.

Українські історики зробили спроби також неупереджено, на новій методологічній та джерельній базі з'ясувати характер повоєнної зовнішньої політики Української РСР, зокрема особливості її діяльності в ООН та інших міжнародних організаціях, розвиток нею двосторонніх міжнародних зв'язків, місце українського чинника у міжнародних відносинах часів «холодної війни» тощо¹². Однак на цьому напрямі наукових досліджень зроблено лише перші кроки.

Особливо активно включилися українські історики, а також політологи, міжнародники та представники інших суспільних наук у вивчення зовнішньополітичної діяльності незалежної України. Останнім часом в Україні з'явилися сотні праць, у тому числі й науковців Інституту історії НАН України, з проблем формування основних принципів зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної дипломатії. Захищено сотні дисертацій з питань міжнародного визнання України, становлення й розвитку нею двосторонніх міжнародних зв'язків, внеску української діаспори та національних меншин в Україні в їх поглиблення, діяльності України в ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні конфліктів та інших міжнародних проблем у т.зв. гарячих регіонах планети тощо. Щоправда, чимало з них не мають належної наукової обґрунтованості та відповідної джерельної основи, не позбавлені кон'юнктури, а то й виконані для задоволення поточних політичних потреб. Утім, об'єктивні дослідження проблем зовнішньополітичної діяльності України з урахуванням їх науково-практичного значення конче потрібні, їх треба продовжувати. І тому слід вітати появу нових періодичних фахових видань з цієї актуальної проблематики, зокрема таких, як «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (засн. у 1991 р.), «Науковий вісник Дипломатичної академії України» (засн. у 1998 р.), «Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини» (засн. у 2002 р.), науковий щорічник «Україна дипломатична» (засн. у 2000 р.) та ін.

До 10 річниці незалежності України, наприклад у 2001 р., Інститут історії України НАН України видав низку узагаль-

нюючих праць, серед яких — спеціальний тематичний випуск міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (вип. 10), науково-довідкове видання у двох частинах «Україна і Європа (1990—2000 рр.): Анотована історична хроніка». Всі вони присвячені аналізу основних тенденцій розвитку міжнародних відносин в умовах глобалізації та актуальним питанням зовнішньополітичної діяльності України. На особливу увагу заслуговує перше в українській історіографії фундаментальне академічне видання з історії української дипломатії — «Нариси з історії дипломатії України» під редакцією В. Смолія. У ньому на підставі опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури відтворено основні періоди, напрями, прояви тисячолітньої історії міжнародних відносин України та повчальний досвід української дипломатії. Одне із завдань цієї праці — сприяння активізації зусиль науковців у вивченні малодосліджених періодів, проблем і питань історії міжнародних зв'язків України і українського народу. Особливо треба наголосити на необхідності подальшого дослідження історії українських земель як об'єкта боротьби різних держав у періоди бездержавності України і власне міжнародних зв'язків українського народу в ці періоди.

Щодо т.зв. бездержавного періоду історії України, то вважаємо за важливе підкреслити, що за останні роки завдяки активній науково-пошуковій роботі наших істориків розв'язано одну з проблем концептуального рівня, яка стосується характеру й самого визнання існування міжнародних зв'язків українського народу в цей період, передусім різнопланових українсько-західноєвропейських взаємин. Здійсненими в Україні студіями з історії українсько-австрійських, українсько-грецьких, українсько-італійських, українсько-німецьких, українсько-французьких зв'язків у XVIII—XIX ст., наприклад, спростовано поширений ще з другої половини XIX ст. історіографічний міф про «забуту» Європою Україну як окремішний національно-культурний масив. Залученням величезних пластів, передусім західних, а також вітчизняних документальних матеріалів доведено важливу роль України в торговельно-економічних, громадсько-політичних та культурно-духовних взаєминах з країнами Західної Європи, показано, що про Україну знали в Європі, про неї писали політики, визначні діячі західноєвропейських

держав, вона фігурувала в їхніх урядових планах та громадській думці¹³. Поглиблення подібних наукових досліджень через освоєння насамперед фондів іноземних архівів, збагатить наші знання про значну роль своєрідного моста, яку впродовж століть відігравала Україна у торговельно-економічному, громадсько-політичному та духовному спілкуванні між Сходом і Заходом Європи.

Важливого значення набуває ще одна малодосліджена ділянка цієї проблематики, яка охоплює сферу ідейних контактів української інтелектуальної еліти із західними інтелектуалами та європейськими центрами суспільно-політичної думки і науки в кінці XVIII — на поч. XX ст. Результати перших виконаних праць із цієї тематики дають змогу повніше осягнути панораму українсько-західноєвропейських зв'язків і рецепцій. Вони є важливою аргументацією на користь уточнення й поглиблення трактувань самого українського національного руху, його ідейних орієнтацій у час розгортання боротьби за створення самостійної держави.

Досить перспективним треба вважати і напрям, пов'язаний із дослідженням рецепцій України в західноєвропейських країнах, зокрема поширенням у них українознавчих знань. А тому постає питання про активізацію археографічної роботи над зарубіжними українознавчими джерелами, опублікованими на Заході, їх перекладами і виданнями в Україні. Це сприятиме плюралізму в науці і водночас допоможе точніше узагальнювати історичний досвід. Плідну діяльність щодо цього розгорнув створений у 1991 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Окремо хотілося б наголосити, що міжнародні відносини взагалі та зовнішня політика окремих держав зокрема є одним із найскладніших предметів наукового дослідження. Ця проблематика поєднує в собі комплекс системних складових всесвітньої та національної історії. Вона вимагає обрання відповідних методологічних підходів порівняльного (компаративного) дослідження, системного та структурно-функціонального аналізу. Академічні традиції наукових досліджень проблем з історії міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії, в тому числі й міжнародних зв'язків України, пов'язані з подальшим системним й компаративним вивченням різних аспектів національної і всесвітньої історії у їх діалектичній єдності.

Лише об'єднання творчих зусиль фахівців з історії України, всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, істориків, політологів, правознавців, економістів та культурологів наблизить нас до глибшого усвідомлення ролі та місця України у світовій історії, допоможе нам чіткіше й повніше з'ясувати характер та значення українського чинника в європейському історичному процесі.

У зв'язку з цим важливим завданням вітчизняної історичної науки вважаємо розгортання досліджень з власне всесвітньої історії, зокрема європейської, особливо з урахуванням офіційно проголошеного нашою державою «європейського вибору». Щодо цього ми суттєво відстаємо від інших держав, передусім від нашого східного сусіда — Росії. В Україні, наприклад, досі не засновано академічного інституту всесвітньої історії, хоча розмови навколо нього точаться вже не один рік. Окремі дослідження із всесвітньої історії, переважно країнознавчого характеру, ведуть деякі кафедри у вищих навчальних закладах та окремі підрозділи гуманітарних інститутів НАН України, однак у цілому усталеної історіографічної традиції у її вивченні, на мій погляд, поки що немає. А починати цю роботу треба, і не лише з комплексного вивчення історичного досвіду розвитку сусідніх з Україною держав і регіонів та взаємин українців із сусідніми народами, що вже частково робиться¹⁴, а й з дослідження всього того, що пов'язано із загальноєвропейським виміром історії, зокрема основних ідей, сил, рухів і подій, що протягом століть формували цілий континент, його ідентичність, тих впливів, у тому числі й на Україну, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції. Як це не банально звучить, але вітчизняні гуманітарії повинні мати свій, а не запозичений ззовні погляд на всесвітню історію, насамперед європейську, створити українську візію історії Європи. Більше того — можливо, сконструювати власний регіональний європейський простір, назвавши його, скажімо, Східно-Південною Європою, в центрі якої має бути українська територія як активна контактна зона різних спільнот Сходу і Заходу, Півночі і Півдня європейського континенту. Все це може допомогти нашій Україні швидше подолати складний шлях від «периферійної зони, країни» до справді рівноправного суб'єкта. Адже Україна — важлива складова нової демократичної об'єднаної Європи.

- ¹ Толочко О., Толочко П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 343.
- ² Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Росії. — К., 2002.
- ³ Див.: Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000; Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. — К., 2002; Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665. — К., 2001; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. — К., 2003; та ін.
- ⁴ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 201.
- ⁵ Там само. — С. 153.
- ⁶ Див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997; Держа-люк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках. — К., 1998; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Макаруч С. Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР. — Львів, 1997; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002; Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. — К., 1999; Павлюк О. Боротьба України за неза-лежність і політика США (1917—1923 рр.). — К., 1996; та ін.
- ⁷ Див.: Гудь Б., Голубка В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези ук-раїнсько-польського військово-політичного співробітництва 1917—1921 рр. — Львів, 1997; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998; Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002; Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998; Лісе-вич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень—червень 1920 р.). — К., 2002; Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. — Івано-Франківськ, 1997; та ін.
- ⁸ Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відроджен-ня (1917—1920 рр.). — К., 2000; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. — К., 2001.
- ⁹ Див.: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспек-тива та сучасний стан. — К., 1994; Волковинський В., Кульчицький С. Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990; Сергійчук В. Етнічні межі і держав-ний кордон України. — Тернопіль, 1996; Гетьманчук М. Українське питання в ра-дянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998; та ін.
- ¹⁰ Див.: Вегеш М. Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. — Ужгород, 1997. — Т. 1—2; Льюшин І. ОУН — УПА і ук-раїнське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000; та ін.
- ¹¹ Див.: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 1993, 1994. — Част. 1—2; Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939). — Київ-Ужгород, 1998; Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). — К., 1994; Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921—1939). — Луцьк, 1994; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.). — К., 1999; Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та

- Німеччині (1914—1920 рр.). — К., 1999; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994; Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996; Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993; та ін.
- ¹² Васильєва-Чекаленко Л. Україна в міжнародних відносинах (1944—1996 рр.). — К., 1998; Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концепції. Практична еволюція. — К., 1998; На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другий половині 1940-х—1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. — К., 2003; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945—1970-ті роки). — К., 1999; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980—2000 роки). — К., 2001.
- ¹³ Див.: Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.): Документи, епістолярій, матеріали. — К., 2000; Його ж. Італійці в культурному просторі України (кінець ХVІІІ — 20-ті роки ХХ ст.). — К., 2000; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.): Документи і матеріали. — К., 1999; Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХVІІ—ХІХ ст.: Історико-біографічні нариси. — К., 2001; Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник. — К., 1998; та ін.
- ¹⁴ Див., наприклад: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. — Львів, 2001; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2003. — Вип. 13. — У 2 ч.: Україна — Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923—1983).